

Ugnies įvaizdis lietuvių ir rusų užkalbėjimuose

Marija ZAVJALOVA

Visos tautos garbina ugnį kaip vieną iš visatos pagrindą sudarančių kosminių elementų. Daug įvairiausių legendų pasakoja apie ugnies atsiradimą žemėje. Ugnis čia išgaunama iš medžio, akmens, geležies, žemės gelmių, vandens, iš dangaus, iš saulės arba tiesiog gaunama iš dievybės, turinčios su ja ryšį. Žmogui įsigyti ugnį padeda įvairūs gyvūnai bei paukščiai. Kartais jie saugo ugnį, bet po to savanoriškai arba prievarta atiduoda žmogui. Mitai apie ugnies atsiradimą bei su tuo susiję atributai atsispindi ir liaudies užkalbėjimuose. Ugnimi gydamos ligos, gąsdinamas priešas, kenkiama, sužadinama meilė. Ugnis tuo pačiu yra ir apsauga, ir grasinimas, baisi jėga ir gydymo priemonė.

Ugnies funkcijos universalios, bet įvaizdžiai lietuvių ir rusų tautosakoje gana skirtingi. Rusų tradicijoje ugnis – niekam (išskyrus dieviškus personažus) nepavaldi stichija, nepriklausomai gyvenanti jūroje, akmenyje, lauke. Ugnis čia yra visatos elementas, toks kaip žemė, vanduo, oras (vėjas, kuris įpučia ugnį). Žmogus (užkalbėtojas) retai kreipiasi tiesiogiai į ją, dažniausiai į kokį nors mitinį personažą (*Вихоръ Вихревич, троенерая сестра, рабы и слуги царицы Соломии, ангелы, Илья-пророк*), kurio įnagis ji yra. Ji, kaip ir išvardintieji personažai, priklauso kitam pasauliui, yra už žmogaus erdvės ribų, todėl užkalbėtojas kreipiasi pagalbos į tarpininkus, kuriems lengviau „sutvarkyti santykius“ su artima jiems stichija.

Lietuvių užkalbėjimuose ugnis – visiškai sudvasinta, esanti žmogaus buities sferoje, įvardinama kaip deivė Gabija. Į ją kreipiamasi maldomis prašant gerovės namams, gausaus derliaus, laiminti ūkį, apsaugoti namus nuo gaisro, neplisti, uždegti žvakę ir t.t. Žmonės garbino ugnį Gabiją, vadino meiliais vardais, dėkoda vo už jos šilumą, apdengdavo, klodavo jai patalą: *Mie-la dievaite, Gabjauja, mes kaip reikiant kalbėjome tau maldas, būk maloninga, mūsų dievaite, laimink mus, mūsų vaikus, mūsų šeimą, trobesius ir kambarius, gyvulius, javus ir t.t.* (Niemi, 280); *Ugnela, Gabijonėla, nekurstoma nedek, užklostoma miegok ir nevaikščiok po šiuos namelius* (Balys, 302). Gabijai priskiriami antropomorfiniai ir zoomorfiniai bruožai: ji turi kojas, sparnus, apsiaustą, valgo, geria, miega, gali pykti, mylėti,

ilsėtis. Tikima, kad ji gali pasiversti kate ir pabėgti iš namų – jeigu šeimnininkai blogai su ja elgiasi.

Gabija lieka užkalbėjimuose ir po krikščionybės įvedimo, tik kartais pakeičiama šventa Agota, kurios svarbiausia funkcija – apsauga nuo ugnies. Kai kuriuose užkalbėjimuose jos pasirodo kartu: *Šventa Gabija, šventa Agota, saugok mus nuo ugnies* (Dundulienė, Ugnis, 30). *Šventa Gabija, rusenk savo vietelėj, ateik, šventa Agota, aplankyk šventą Gabiją* (ten pat, 30). Net jeigu minimas Jėzus Kristus, užkalbėjimuose pagrindinė veikėja vis tiek – ugnis: *Vardan Dievo ir t.t. Ugnute, ramute, šventa Gumija, gelbėtoja, ramytoja nuo pakusų, būk rami, būk spragi. Ant amžių amžinujų. Amen* (Balys, 314). *Ugnis! Tu karšta liepsna, tavęs prašo Jėzus Kristus, Dievo avinėlis, tau reik tylėt ir toliau neit. Vardan Dievo...* (ten pat, 352). Krikščioniškas Dievas minimas tik formaliai, pagrindinė jėga čia yra ugnis: *Garbė Jėzui Kristui. Dėkui, ugnele, už šią dienele, duok sulaukti geros naktelės, apsisaugoti nuo neprietelių, duok surasti pakl(y)idėliams kelią* (Dundulienė, Ugnis, 30).

Rusų užkalbėjimuose, priešingai, jeigu minimas šventas personažas, tai ugnis yra jo ginklas: *... И еще буду вас наказывать градом и огнем и спущу на вас птицы черныя... / оберет „Сон Богородицы“ / (Русская магия, 81); Свет ты, Илья пророк, огненная карета и огненная колесница, ... ты врага и супостата убиваешь и огнем опаляешь... / заговор от разных болезней / (Майков, 80). Bet dažniausiai ugnis rusų užkalbėjimuose vaizduojama kaip nepersonifikuota stichinė jėga. Vienintelis personifikacijos atvejis – „царь огонь“, į kurį kreipiamasi prašant apsaugoti nuo ligų: *Батюшко ты, царь огонь, всемя ты царями царь, всеми ты огнями огонь, будь ты кроток, будь ты милостив; как ты жарок и пылок, как ты жгешь и палишь в чистом поле травы и муравы, чашиши и трушишобы, у сырого дуба подземельные коренья, семьдесят семь кореньев, семьдесят семь оторослей, такоже я молюся и корюся тебе-ка, батюшко, царь огонь, жги и спали с раба божия (имя рек) всяки скорби и болезни, уроки и призоры, страхи и переполохи, нутренны родимсы и суставчататы, одувны и заболонны, бросучи и ломучи, с ретиваго сердца, с кро-**

*ви горячи... / (ten pat, 95–96). Bet čia caras ugnis greičiausiai izofunkcinis dangaus ugniai, griaustiniui, kaip lietuvių Gabija užkalbėjimuose – personifikuota namų židinio ugnis. Todėl, be abejo, ji turi būti moteriškos giminės. Bet ugnies „moteriškumo“ yra ir rusų užkalbėjimuose: visus veiksmus su ugnim atlieka dažniausiai moteriški personažai (išskyrus Dievą ir šventuosius): „бабья дочь“, „троперая сестра“, carienės Solomijos dukros, Dievo motina. Viename užkalbėjime siekiant išvengti ugnies (sugadinti šautuvą) minimas vyriškas personažas: *Пойду я на Окиан Море, на море стоит камень, на этом камне сидит старик, волосом сед, и сечет, и рубит по Янтарю камню. Как ни дыму, ни пламя, ни искры нету, так бы у раба твоего не было не пламя, не искры, не замка крепче Янтаря камня...* (ten pat, 136). Bet šis motyvas gali būti susijęs su specifine moters – aukuro ugnies saugotojos (vaidilutės) funkcija, taip pat ir su kai kuriais mitais apie ugnies atsiradimą iš moters kūno (Frazer, 220).*

Be šventos Agotos, Gabijos ir Jėzaus Kristaus, lietuvių užkalbėjimuose ir pats užkalbėtojas turi galimybę valdyti ugnį: ... *Jeį neišimsi (gyvaties gėluonies), mesiu akmenis ugnį, uždegsiu kalnus, pakalnes ir klonius, ir tau nebus kur išėiti* (LTR, N3961). Analogiškas rusų užkalbėjimas: ... *А то буду Михайле Архангелу просить, Бог громом убьет, огнем сожжет*. Rusų užkalbėjime ugnis nukreipiama tiesiog į gyvatę, o lietuvių – gyvatė lyg ir nepavaldi ugniai: galima uždegti viską aplinkui, tik ne gyvatę. Grasinimas gyvatei ugnimi – motyvas iš svarbiausio indoeuropiečių mito, kuriame griaustinio dievas (Perkūnas) užmuša gyvatę, be kita ko, ir ugnim.

Gyvatė susijusi su ugnies stichija. Vienu iš ugnies simbolių Lietuvoje buvo spirale, o pagonių šventykloje Romuvoje stovėjo varinis spirale susisukęs žalčio pavidalo stabas karūnuota žmogaus galva (Dundulienė, Ugnis, 84). Manyta, kad ypatingą magišką galią turi žvakė, padaryta iš seno žalčio lajaus: tokia žvakė esą sauganti nuo visokių nelaimių. Uždegus ją, į pagalbą atšliaužia žalčiai su savo karalium (ten pat, 27). Pažymėtina, kad rusai tokia žvake naudojami meilės magijoje: po truputį ją deginant, galima vėl atgaivinti meilę žmogui. Tai rodo, kaip skirtingai dvi tautos suvokia ugnį. Lietuviams ji gana konkreti, esanti tarp ritualo dalyvių (deginant žvakę iš žalčio lajaus – ateis žalčiai). Rusams ryšys su ugnimi sudėtingesnis: ugnis valdo ir žmogaus jausmus, ne tik žalčių pulką.

Žalčio kultas Lietuvoje tiesiogiai susijęs su namų židiniu. Žaltys – namų židinio saugotojas, šeimos gerovės simbolis. Tai suartina gyvatės ir moters vaidilutės vaizdinius. Neatsitiktinai Lietuvoje manyta, kad žalčiuose įsikūnijo visos matriarchato laikų pramotės (ten pat, 27). Žaltys susijęs ir su dangiška ugnimi – saule.

Lietuvoje tikėta, kad, užmušus žaltį, saulė verks. Saulė dažnai vaizduojama su žalčio atvaizdu jos viduryje arba su gyvatės pavidalo spinduliais. Užkalbėjimus nuo gyvatės įkandimo reikėjo kalbėti žiūrint į saulę. Apsisaugojimui nuo gyvačių ypač veiksmingomis laikytos apeigos vasaros ir žiemos lygiadieniais (kai saulė „stovi“). Nuo gyvatės įkandimo (kaip ir nuo gaisro) padėdavo „šventos Agotos duona“ (pašventinta bažnyčioje šv. Agotos dieną). Užkalbėjimuose į gyvačių karalių kreipiamasi „karaliau liepsnotas“. Toks kreipinys nėra atsitiktinis. Liet. *žaltys* etimologiškai susijęs su *žalias*, *žolė* ir su slavų *зеленый*, *золото*, *зола* (Fraenkel, LEW, 1288, 1287; Фасмер, II, 92, 103–104). Taigi kalbos duomenys liudija žalčio ryšį su turtu, blizgesiu, aukso, augmenija ir – su ugnimi, pelenais.

Gyvatė susijusi su ugnim ir per požeminį, žemąjį pasaulį, kuriam ji tiesiogiai priklauso. Lietuvių mitai pasakoja, kad ugnis buvo požemyje, iš ten ją atnešė paukščiai. Rusų tradicijoje šitos dvi priešingos prigimtys – gyvatės ir paukščio – susipina, atsiranda „огненный летучий змей“ – ugnies stichijos įsikūnijimas. Kitų slavų mitologijoje jis susijęs su žmogaus namais: atskrenda pas moterį, gundo ją, neša į namus lobius (Славянская мифология, 283). Rusų užkalbėjimuose (ypač meilės) ugninis slibinas pasirodo gana dažnai: jo prašoma „uždegti“ gražios merginos širdį. Kaip ir pati ugnis, jis gali būti ir teigiamas, ir neigiamas: ...*отделяю (я тебя) от летучаго змея огненного...* (Сказання, 284) /заговор от тоски родимой матушки в разлуке с милым дитяткою/; ... *Спрошу я у этой огненной змеи: „Куда ты летишь?“ „Лечу я вот туда-то, несу иглу, зашивать рану“ /заговор от крови/* (Русская магия, 113). Rusų užkalbėjimuose atsispindi ir gyvatės ryšys su turtais, užkasta po žeme: *Под морем под Хвальинским стоит медный дом, а в том медном доме закован змей огненный, а под змеем огненным лежит семипудовый ключ от княжева терема, Володимерова, а в княжом тереме, Володимеровом, сокрыта сбруя богатырская, богатырей новгородских, соратников молодецких...* (Сказання, 295).

Lietuvių užkalbėjimuose aitvaras neminimas, bet šiaip jau turi daug minėtų savybių: liaudyje tikima, kad jis gali pasiversti ugnies kamuoliu, ugniniu žalčiu arba ugnimi spjaudančiu slibinu, raudonu gaidžiu, galinčiu uždegti trobas. Aitvaras akivaizdžiai susijęs su ugnimi. Jis, kaip ir ugninis slibinas, susijęs su turtais. Aitvaras gali pasiversti brangiausiais metalais, susijęs su požemine karalyste ir lobiais, atneša žmonėms pinigų. Išperinti jį galima iš 7, 9, 12-os metų gaidžio kiaušinio arba nupirkti kaip anglies gabalą, kuris ugnyje atvirs aitvaru (Dundulienė, Ugnis, 9–10). Rusai tiki, kad ugninis slibinas galėjo išsiristi iš kiaušinio, jeigu jį padėjo vyresnis nei 7 metų gaidys. Tuo slibinas artimas ir va-

karų slavų demoniškai dievybei Rarogui, vaizduojamam ugniniu kamuoliu, slibinu ar paukščiu. Rarogas išsirisdavo iš pirmo juodos vištos kiaušinio, kurį žmogus turėjo 9 paras laikyti po pažastimi, sėdėdamas ant krosnies, nesiprausdamas ir nesimeldamas (Успенский, 162).

Iš pateiktų pavyzdžių matome, kad kiaušinis susijęs su piktosiomis dvasiomis ir ugnimi. Rusų užkalbėjimų tekstuose kiaušinis negretinamas su ugnimi. Jis naudojamas atliekant ritualą: manyta, kad kiaušinis apsaugos nuo gaisro, jeigu jį apneši aplink degančią vietą. Kiaušinis – svarbus kosminio mito objektas. Daugelio tautų suvokimu, kiaušinis atsirado pasaulio okeane, iš kur paskui gimė visa kas gyva (МНМ, II, 681). Panašus mitas yra ir apie ugnį. Tad galima manyti, kad kiaušinyje yra pesonifikuota ugnis – gaidys, gyvatė, ugninis paukštis arba ugninis slibinas.

Taip per kiaušinį atsekame ryšį tarp gyvatės ir gaidžio, kuris taip pat artimas ugnies stichijai. Pradėdami mūryti krosnį, lietuviai aukodavo gaidį. Namų židinio dievybei aukodavo įvairių spalvų vištas ir gaidžio kaulus. Yra užkalbėjimas, kurį kalba vyrai, valgydami baltą ar juodo gaidžio mėsą: *Miels dieve Gabjauja, mes tau gražiai atlikom, būk linksmas, mūsų dieveli, peržegnok mus, mūsų vaikus, šeimyną, namelius, trobeles, gyvulius, javelius ir t.t.* (Balys, 281). Labai akivaizdus šio užkalbėjimo panašumas į anksčiau minėtą maldelę ugnies deivei Gabijai. Rusų tradicijoje gaidžio ryšį su namais liudija paprotys leisti į naują patalpą katę ir gaidį. Taip į namus įleidžiamas būtent ugnies įsikūnijimas (apie ugnies pasivertimą kate jau kalbėta, o raudonas gaidys – visų žinoma gaisro metafora). Gaidys susijęs ir su dangaus ugnimi – saule, aušra, ir su požeminiu pasauliu (juodas gaidys). Lietuvių užkalbėjimuose nuo gyvatės įkandimo ugnis yra izomorfinė gaidžio kraujui: *Pulkas juodu, pulkas rudu, pulkas geležiniu. Geležie, geležie, geležie, ką įleidai, išimk. Jei neišimsi, aš paimsiu, mesiu akmenis ugnį, uždegsiu kalnus, pakalnes ir klonius, ir tau nebus, kur išeiti. Jei neišeisi, aš paimsiu gaidžio skiauterės kraujo, užliesiu kalnus, pakalnes ir klonius...* (LTR, 3961).

Kraujas – vienas iš ugnies įsikūnijimų ir rusų užkalbėjimuose. Čia jis vaizduojamas kaip ugninė upė, verdantis šaltinis: *У него бы тело тлело, ... а кровь ключом кипела... / заговор на любовь/ (Русская магия, 138); ... как печь топится, и из печи пламя пашет, – так бы у меня, раба Божия (имя рек), кровь и рана утихала и переставала... /от крови/ (Майков, 67). Plg. lietuvių užkalbėjimą nuo kraujo: *Ugniavistas kraujas, paparčio žiedas. Aprimo upė. Tegul šitas kraujas nustos tekėti* (LT, 898). Kartu minimi ugnis, kraujas ir paparčio žiedas, kuris yra dar vienas ugnies įsikūnijimas žemėje. Paparčio ryšių ratas labai platus: jis – paukščio, atnešusio ugnį, įsikūnijimas, jo žie-*

das pražysta tik aukščiausio saulės pakilimo metu ir – su trenksmu kaip griausmo dundesys, jis susijęs su turtais ir su gyvūnais (kas suras paparčio žiedą, galės atarasti lobius ir suprasti žvėrių kalbą). Lietuvių ir rusų kalbose paparčio ir paukščio sąvokos etimologiškai artimos: rus. *напоротник* susijęs su *непо*, liet. *sparnas*, rus. *парить* (Фасмер, III, 202). Įdomu, kad rus. *напарить*, *пар* susijęs su liet. *perėti* (Фасмер, III, 207).

Paukščio motyvas taip pat artimai susijęs su ugnies tema. Daugelis tautų turi mitus apie tai, kaip paukštis pagrobė ugnį iš dangaus dievybės (arba iš požemio pasaulio). Lietuvių mitologijoje tokie paukščiai – kovas, gandrai ir kregždės. Jie ypač gerbiami Lietuvoje. Tikėta, kad griaustinis gali uždegti to žmogaus namus, kuris išdrasko gandro ar kregždės lizdą. Gandras saugojo nuo gaisro ir žaibo (Dundulienė, Ugnis). Rusų užkalbėjimuose paukščių prašoma užkapoti ugninį slibiną ir gauti turtus: *По Волге широкой, по крутым берегам плывет лебедь княжая, со двора княжева. Поймаю я ту лебедь, поймаю, схватаю. Ты, лебедь, полети к морю Хвалынскому, заклюй змея огненнаго, достань ключ семипудовой, что ключ от княжева терема, Володимерова. Не моим крыльям долетать до моря Хвалынскаго, не моею мочи расклевать змея огненнаго, не моим ногам дотащить ключ семипудовой. Есть на море на Окиане, на острове на Буяне ворон, всем воронам старший брат; он долетит до моря Хвалынскаго, заклюет змея огненнаго, притащит ключ семипудовой; а ворон посажен злою ведьмою киевскою...* (Сказания, 295–296).

Lietuvių užkalbėjimuose ugnis turi paukščio prigimtį – ji sparnuota: *„Miegok, mano ugnele, kaip pelytė lizdelyje! Nesiauk kojyčių ir nekelk sparnelių“* (Dundulienė, Ugnis, 33). Pelė čia – priešprieša paukščiui: ji – rami ugnis, mieganti, tyli, o paukštis – siautėjanti, pleškinanti, skrendanti ugnis. Mitologiškai pelės ryšį su griaustiniu ir dangum yra rekonstravęs V. N. Toporovas: pelės laikomos dangaus ir žemės vaikais; griaustinio dievo vaikai buvo paversti pelėmis už bausmę dėl žmonos neištikimybės: trenktos žaibu, jos nukrito iš dangaus ant žemės (МНМ, II, 190). Be tiesioginio pelės ryšio su griaustiniu (t.y. dangaus ugnimi), Toporovas pabrėžia ir ryšį su požeminiu pasauliu: pelė susijusi su kalnu ir uola, iš kurių, pagal kai kuriuos padavimus, taip pat gimsta ugnis. Tipologinę paralelę galima matyti ir iš žodžių etimologinio ryšio rus. *печь*, *печора* – ‘urvas’ ir senųjų slavų *опока* – ‘uola, uolos nuolauža’ (Фасмер, III, 145).

Griaustinio dievo vaikai yra ir kiti chtoniški personažai, turintys ryšį su žaibu: gyvatės bei kirmėlės. Užkalbėjimai liudija apie kirmėlių ryšį su ugnimi: *Ugnis plečias tarp mėlynų ir baltų rožių. Prašau Jėzaus Kristaus žodžio, kad visos kirmėlės, kur platinas, išdils, kaip*

senas mėnuo, sudžiūs kaip pievoj mindrės (Balys, 534). Plg. rusų užkalbėjimą: ... *а здесь червям огонь, сера горячая и смола кипящая; побегите, черви, отселе за море...* (Майков, 78). Pirmuoju atveju kirmėlės lyginamos su ugnimi – jos plečiasi kaip ugnis, antruoju – ugnimi grasinama kirmėlėms, ugnimi jos išvaromos. Panašų skirtumą matėme ir jau minėtuose lietuvių bei rusų užkalbėjimuose nuo gyvatės įgėlimo. Tik lietuvių užkalbėjimuose šių chtoniškų personažų ryšys su ugnimi akivaizdesnis. Etimologiškai proslavų *čьrvь artimas *čьртъ (liet. 'kirmis') bažn. slavų чермный 'raudonas, rudaplaukis' (Фасмер, IV, 336, 344).

Daugelio tautų mituose pasakojama apie dangaus karvę – ugnies saugotoją. Rusų ir lietuvių užkalbėjimų tradicijoje tokio tiesioginio užsiminimo nėra, bet pienas yra susijęs su gaisru. Surūgęs pienas Lietuvoje gretinamas su Perkūnu, tik juo galima gesinti žaibo sukeltą gaisrą. Pienas rusų užkalbėjimuose vaizduojamas ugnies upe (kaip kraujas): / *заговор на отпор молока/ Подвосточной стороной бежит огненная река. Той реки некто не может не запретить, не перепереть и не подпереть* (Русская магия, 148). Ugnis gali saugoti galvijus: ... *вокруг моей коровушки огненная река, каменная стена* (Вятский фольклор, 21). Galvijai ir patys gali pasiversti ugnimi: ... *казался бы мой скот всякому зверю и нечистому духу огнем и горьким дымом* (Майков, 118). Medžioklės metu ugnis neleidžia žvėrimis pabėgti nuo medžiotojo: *А ежели... в левую руку своротите (звери), то тут пламень огненный...* (ten pat, 130).

Lietuvių užkalbėjimuose minimas ugninis žirgas: (užkalbėjimas įkuriant ugnį) *Kuriu, kuriu pečiuku, laukiu, laukiu svečiuku; atvažiuoja saulala variniais rateliais, ... ugniniais arkliais* (Balys, 330). Šiame užkalbėjime atsispindi, kaip buvo įsivaizduojama Saulės deivė: važinėjanti po dangų vežimu, kinkytu sparnuotais žirgais. Žirgas baltų ir slavų mitologijoje – išskirtinis personažas. Tą liudija ir arklio aukojimo papročiai, laidojimas kartu su mirusiu žmogumi. Lietuvoje, pasibaičius karui, žyniai, nujodę baltą žirgą iki nuovargio, gyvą sudegindavo lauže, o pelenus išbarstydavo. Žirgo aukojimas čia buvo susijęs su saulės kultu, o žirgo galva laikyta pačios saulės simboliu. Aukščiausieji dievai – Perkūnas ir Šventovitas – vaizduojami ant baltų žirgų (Dundulienė, Ugnis, 80).

Be saulės, akivaizdžiai susijusios su ugnimi, lietuvių užkalbėjimuose tokį ryšį turi ir Mėnulis, o rusų užkalbėjimuose – žvaigždės: *Jaunas Mėnuli, dangaus karalaici, sergėk mane nuok ugnies degimo, nuok vandens skendimo ir nuok dantų skaudėjimo* (Balys, 81). Rusų užkalbėjimas gyvuliams apsaugoti: *Звезда ясная, ты освети огнем негасимым белоярых овец его ... звезда ясная, ... загорись огнем негасимым на утеху* (Майков, 124). Galbūt kreipimasis į Mėnulį, pra-

šant apsaugoti nuo ugnies, lietuvių užkalbėjimuose susijęs su ypatingu Mėnesio populiarumu lietuvių tautosakoje. Jis gali apsaugoti nuo visų nelaimių, tuo pačiu ir nuo ugnies. Kai kurių tautų mituose žmogus gauna ugnį ir iš mėnulio, bet rečiau negu iš saulės. „Ugnies“ reikšmę turi ir lenkų *tuna* 'gaisras, liepsnos atspindys' (Фасмер, II, 533).

Užkalbėjimuose matome ugnies ryšį ir su trečia vatos sfera – vandeniu. Tai daugiaplanis ryšys. Kai kuriuose užkalbėjimuose ugnis priešinama vandeniui, kuris gelbsti nuo ugnies: *Шла троеперая сестра, несла трое ведра воды, заливала палящий огонь...* /от ожога/ (Вятский фольклор, 77). Ugnis ir vanduo gali būti ir greta: *Как огонь очищает и все пожирает, так бы и эта водица всю болезнь съела да покарала* (ten pat, 88). O kartais ugnis yra pačiame vandenyje. Tai susišaukia su mitais apie ugnies kilnę iš vandens: ... *И есть зеленой огонь в море, всем огням царь, жжет и палит отпадшую нечистую силу, диаволов, еретиков и всех людей...* /заговор на оберег скота/ (Майков, 116). Plg. lietuvių užkalbėjimą nuo blogų akių: ... *ant okeanų, marių žvakės dega, giliam ežere ten pasiskandinkit, pradinkit giliam ežere blogos akys* (Dundulienė, Akys, 55). Rusų užkalbėjime ugnis – pagrindinė jėga, skaistinanti, apginanti nuo piktybų dvasių, o lietuvių tradicijoje ši ugnies funkcija nėra taip išplėtotą, ugnis čia tik pašalinė stebėtoja, žyminti kažkokį sakralinį centrą jūroje, bet veiksmė ji nedalyvauja.

Iš ugnies sąsajų su vandeniu rusų užkalbėjimuose išsirutuliojo ugninės gyvatės vandenyje tema: ... *у того у синяго моря Окиана лежит огненный змей. Сражается он и снаряжается он зажигать горы и доли и быстрые реки* (Майков, 11); taip pat – ugninės upės ir ugninės jūros tema: *Сотворил Господь небо и землю, и всю подвселенну; протекала река огненная, в той же огненной реке крестилась сила Господня – Петр и Павел, Михаил Архангел, сам Иисус Христос* (ten pat, 52). Taigi ugninė upė, ugninė jūra, jungiančios dvi stichijas, tampa baisiu ginklu, galinga priemone prieš pikta.

Rusų užkalbėjimuose ugnis vaizduojama dažniausiai ne pačiame vandenyje, o uždaryta akmenyje, kaip sakraliniame žemės centre. Iš šito akmens gaunama ugnis, uždeganti meilę „gražiojoje merginoje“: *О мати, царица Соломия, наведи своих тридевятъ слуг и тридевятъ прислужников, и тридевятъ верных рабов, и всех своих двенадцать дочерей с пилами, терпугами, с могучими и сильными большими молотами... и прикажи (всем им)... разбить и распилить сей белой Латырь камень и вынять из сего белаго Латыря камня палящий и гуляющий огонь...* (ten pat, 21). Kai kuriuose užkalbėjimuose ugnis asocijuojasi su liga, ir tada akmens sudeginimas (pa-

vertimas smėliu) reiškia pagijimą: *как сей камень на огне разгорается, на песок рассыпается, так от раба Божия младенца, от Клавдина сына... /заговор от чесотки/ (Русская магия, 128).*

Lietuvoje gerai žinomas akmens vaidmuo kulto apeigose. Akmuo visų pirma buvo aukojimų vieta. Ant kai kurių aukojimo akmenų buvę iškalti gyvatės, arklio pasagos (visa tai, kaip žinia, susiję su ugnimi) atvaizdai. Vienoje sakmėje pasakojama, kaip velnias akmenyje paslėpė nuo žmonių ugnį (Dundulienė, Ugnis). Užominių apie tai yra ir užkalbėjimuose: *paimsiu iš akmenia vugnies... aždegsiu supuvusias kalades* (VKLT, 448). Įdomus Dievo motinos širdies palyginimas su akmeniu (lietuvių užkalbėjime nuo gyvatės): *kapa užniemęs akmuo, ta kad užniemt Panos Švenčiausios širdis* (Mansikka, 45). Akmenį su širdimi galbūt sieja ugnis. Rusų užkalbėjimuose širdis yra meilės uždegtos ugnies buveinė. Čia ugnis, meilė, ilgesys ir širdis – vieningame sinonimų rate: *как огонь горит в печи жарко на жарко, не потушает, так бы ея сердце горело по рабу божьему... (Майков, 8); Вставайте вы, матушки три тоски тоскуция, три рыды рыдучия, и берите свое огненное пламя; разжигайте рабу (имя рек) девицу... (ten pat, 14).*

Tokios ugnies funkcijos lietuvių meilės užkalbėjimuose – lyg ir nėra. Kad būtų aiškiau, galima pateikti lietuvių ir rusų užkalbėjimus, kuriuose minima ugnis.

LIETUVIŲ:

nuo gyvatės,
nuo kraujavimo,
nuo kirmėlių,
nuo rožės,
nuo dantų skaudėjimo,
nuo nužiūrėjimo;

nuo piktųjų dvasių,
gyvulių apsaugai;

šautuvo sugadinimui;
maldelėse į ugnį.

RUSŲ:

nuo gyvatės,
nuo kraujavimo,
nuo kirmėlių;
nuo nudegimo,
nuo juodligės,
nuo drugio,
nuo spuogų,
nuo išgąščio,
nuo niežų,
nuo išvaržos,
nuo piktųjų dvasių,
gyvulių apsaugai,
meilės užkalbėjimuose,

nuo mirusiųjų,
nuo motinos ilgesio išsiskyrus su mielu vaikelio,
motinos pykčiui sutramdyti,
priėjimui prie valdžios,
nuo karinės tarnybos,
dėl sėkmės medžioklėje,
šautuvui sugadinti,
dėl miego,
dėl apsaugos,
sūkuriui sulaukyti,
kikimorai išvaryti.

Palyginti su lietuviškais rusų užkalbėjimai žymiai įvairesni. Lietuvių tradicijoje tai „atsveriamą“ daugeliu maldų į ugnį. Bendra ugnies funkcija lietuvių ir rusų užkalbėjimuose – ligų gydymas. Ugnis užkalbėjimuose tapatinama su liga: *в печь, в огонь бросаю болезнь свой. Уходи, огонь, в огонь. Забери, огонь, огонь (Вятский фольклор, 88).* Arba palyginama su ja: *Как из булату, из синева укладу огонь камением выбивает, так же бы из раба Божия (имя рек) все недуги и порчи вышибало и выбивало бы... (Майков, 82–83).* Išoriniai ligos požymiai kartais gali būti panašūs į ugnį (rus. *гореть в лихорадке*). Kraujavimas rusų užkalbėjimuose lyginamas su ugnies ure, spuogai vadinami *летучий огонь*, nudegimas – *палаящий огонь*. Lietuvių užkalbėjimuose su ugnimi lyginama liga rožė ir jos omonimas gėlė rožė: *Језус Kristus vaikščio po kalnus, po marias, perplisė rožė, išdžiūvo rožė, išdego rožė. Išdegsi ugnelė raudona rožė* (Mansikka, 111).

Gydymo užkalbėjimuose ugnis minima ne tik tapatinant ją su kai kuriomis ligomis (panašaus gydymo panašiu principas), bet ir suvokiant jos pačios gydomąją galią. Ugnis sugeba sunaikinti piktašias dvasias ir ligas, atgaivinti, atjauninti žmogų (pasakų motyvas apie stebuklingą herojaus prisikėlimą po to, kai jis išvirė verdančiame katile). Labai archajiški mitai apie dievybę, atgimstančią ugnyje, apie didvyrius, tokiu būdu įgautančius nemirtingumą. Su tuo susijusios ir iniciacijos apeigos, ir mirusiųjų deginimas. Yra legendų apie dieviškus personažus, ugnimi išgydžiusius ir atjauninusius žmones krosnyje arba kalvėje (Edsman, 2, 41–131). Tokią žmogų gydančią, piktas dvasias naikinančią ugnį matome tik rusų užkalbėjimuose: *...возьмут ты, окаянную сатану, трясавицу и огневицу, от меня, раба Божия, выведут и ввергнут в пещь огненную... /заговор от лихорадки/ (Майков, 52); А колдуну и колдуньям огонь поестъ и дымом запить... (ten pat, 118).*

Kai ugnis rusų užkalbėjimuose lyginama su amžina kančia, siela, valdžia, jos vaizdinys tampa dar abstraktesnis: *Господь избавит от огня горящего, от смолы кипящей, избавит Господь от муки вечной, от червей неуспокающих (Русская магия, 72); Ты (власть) предо мной есть лютый огонь, а я пред тобой есть*

сильная вода... (Майков, 151); *...у него бы тело тлело, душа огнем горела...* (Русская магия, 138).
Lietuvių užkalbėjimuose tokių metaforų nėra.

Pabaigai galima pateikti esminius žodžius, nusakančius ugnies semantinį lauką rusų ir lietuvių užkalbėjimuose:

LIETUVIŲ UŽKALBĖJIMUOSE:

gyvatė, kirmėlės, pelė, gaidys, arklys;
rožė, papartis;
akmuo, lenta, kaladė;
saulė, mėnulis, okeanas;
pelenai, kibirkštis, garas, žvakė;
kojos, sparnai, akys, kraujas;
rūbai, ploščius;
namas, kelias.

RUSŲ UŽKALBĖJIMUOSE:

gyvatė, kirmėlės, varna, gulbė, lapė, pabaisa;
žvaigždė, debesys, griausmas, audra, vėjas,
vanduo, jūra, upė, akmuo, smėlis;
dūmai, kibirkštis, pelenai, smala, vaškas;
lenta, raktas, ietis, ginklas, strėlė;
namai, stogas, krosnis, pirtis;
kančia, siela, Viešpaties jėga, meilė, valdžia,
žodis, liga, ilgesys;
širdis, kraujas.

Iš sąrašo matyti, kad ugnis susijusi su visomis stichijomis: dangumi, antžeminiu ir požeminiu pasauliais, gyvūnais, augmenija ir žmogumi. Tai – lyg pasaulio centras, ji sujungia priešingybes. Rusų užkalbėjimuose ugnis dažnai yra alegorija arba metafora, turinti mitopietinį pagrindą. Lietuvių užkalbėjimuose ugnies ryšiai paprastesni, konkretesni ir galbūt archajiškesni. Galima manyti, kad archajiškiausia yra ugnies personifikacija. Vėlesnis, krikščioniškas, ugnies suvokimo etapas atsispindi rusų užkalbėjimuose, kur ugnis vaizduojama kaip dieviška jėga, galinti nubauti nusikaltėlius, išnaikinti piktašias dvasias ir išvalyti žmogaus sielą.

Geriau įsivaizduoti ugnies funkcijų skirtumą lietuvių ir rusų užkalbėjimuose padės sudaromo sisteminio žodyno pastraipa apie ugnį.

UGNIS LIETUVIŲ UŽKALBĖJIMUOSE

Ugnies pavadinimai (kreipiniai): šv. Agota, šv. Abija, šv. Bagona, šv. Barnadiktas, šv. Begonija, šv. Gabieta, Gabija, Gajjonėlė, Gabjauja, šv. Gabri, Gobelija, šv. Guba, šv. Gumija, šv. Elžbieta, Iszreum, šv. Laurynas, šv. Liubernė, šv. Liubustra, Polengabija, šv. Ponymė, šv. Tamuonija, Tobijatė, Ugnatė, šv. Ugnija, šv. Visija, šv. Zobija, Zabėlija; ugnis, ugnelė brungelė, karšta liepsna, gelbėtoja, ramytoja nuo pakusų.

Epitetai: pasotinta, linksma, maloni, rami, spakaina, laiminga, spragi.

Vieta (ugnies): savo vieta, akmuo, tarp mėlynų ir baltų rožių.

Vieta (ugnyje): rožė.

Veiksmai (ugnies): pakelti (garų), neleisti (kibirkščių), gobėti, žibėti, nedegti, rusenti, neiti (iš šitos vietos), nesijudinti, nesikrutinti, stovėti (stulpu), nesiaukštinti, nesiplatinti, gulėti, nevaikščioti, nesivėdinti, užsilaikyti, tamavotis, atilsėti, tylėti, miegoti, pas[į]maudyti, apdengti (savo ploščium šventu), nesiauti kojyčių, nekelti sparnelių, gyventi (su mumis), peržegnoti (mus), sergėti (namus), tarnauti, mylėti (mane), padėti (man), papykti, iškeikti (gyvatę), uždegti žvakelę, atsiimti karštį, duoti sulaukti geros naktelės (mums), duoti apsisaugoti nuo neprietelių, duoti surasti kelią (paklydėliams).

Ugnies veikslių objektai: garas, kibirkštis, kojos, sparneliai, žvakė, karštis, rūbeliai, ploščius, mes, mūsų vaikai, šeimyna, nameliai, trobelės, gyvuliai, javai.

Veikslių su ugnimi subjektai: Dievas, šv. Agota, Jėzus Kristus, aš.

Veiksmai su ugnimi: sugobti, sugaubti, sukopti, užkloti, užklostyti, sužiebtį, užžiebtį, sukurti, sukurstyti, įpūsti, apdengti (savo ploščium), pridengti (savo rūbeliu), saugoti, palaidoti, suraminti (Dievas), prašyti užgesinti, mylėti, šenavoti, peržegnoti, aplankyti, padaryti nekenksminga (šv. Agota).

Veiksmai su ugnimi (ugnis – adresatas): pakloti patalą, atnešti malkelių, atlikti, kalbėti maldas, dėkoti.

Palyginimai: kraujas, kirmėlės, pelytė.

Asociacijų kompleksas: liepsna – kibirkštis – dūmai – pelenai – saulė – arklys – gaidys – kraujas – paparčio žiedas – akmuo.

UGNIS RUSŲ UŽKALBĖJIMUOSE
(variantai огонь, огонек)

Sinonimai: пламя.

Izofunkciniai žodžiai: огненная река, огненные ключи, огненное море, туча огненная, огненная змея, огненная стрела, огненная изба, огнеопалимая баня, печь, сердце, мука вечная, смола кипящая.

Antonimai/opozitai: вода.

Hiperonimai: пожар.

Hiponimai: –

Visuma: все огни.

Svarbiausias visumos elementas: Царь–Огонь, Огнище (Чудище).

Dalys: искра, огник.

Vidinė savybė/epitetas/: заречный, летучий, палящий, горячий, жаркий, кроткий, пылкий, милостивый, гуляющий, зеленой, негасимый, лютый.

Ugnį valdo: Бог, Илья–пророк, бабья дочь, звезда ясная, душа, три тоски тоскучие, три рыды рыдучие.

Ugnyje: болезнь, огонь, раба Божия, пламя.

Ugnies vieta: море, булат, синий уклад, печь, чистое поле, раб Божий, белая грудь, ретивое сердце,

ясные очи, черные брови, буйная голова, белое тело, черная печень, горячая кровь, семьдесят жил, семьдесят суставов, белый Латырь камень, крыша, небо.

Subjektas (kas naudojasi ugnimi): Господь–спаситель, семьдесят семь братьев и Вихорь Вихревич, троюперая сестра, печка, Богородица, болезнь, вода.

Ugnies veiksmi: ступать, взять, уходить, забирать, очищать, пожирать, пылать, (с)жечь, потухать, разгореться, (с)палить, зажечь, идти, гореть, (не)потухать, пыхать, тлеть, вынимать, вкладывать.

Adresatas (į ką nukreipti ugnies veiksmi): черви, колдуны.

Veiksmi, nukreipti į ugnį (ugnis - adresatas): поклоняться, молиться, кориться.

Ugnies veiksmų objektai: болезнь, все, травы, муравы, чащи, трущобы, коренья, оторосли, дрова, зеленые луга, смолевые пучки, скорби, уроки, призоры, страхи, переполохи, родимсы, недуги и порчи, тоска, девица, враг, сердце, супостат, нечистая сила, дьяволы, еретики, колдуны, все люди.

Veiksmi su ugnimi: заливать, сжигать, дать, выбивать, (по)есть, выгнать, разжигать, засекают, спасти (от), сохранить (от), бояться, забрать, сушить, крушить.

Kuo ugnis veikia (priemonės): огонь, все огни, кремень, огниво.

Veiksmi su ugnimi kaip su priemone: гореть, зажечь, сжечь, засекают, (с)палить, загореться, осветить.

Veiksmi su ugnimi (vieta – ugnis): дать (от), вылететь (из), не жить (в), гореть (в), не лежать, бросать (в), уходить (в).

Šaltinis, priežastis, sukelianti ugnį: огненный змей, три печи, тридевятнадцать слуг, тридевятнадцать прислужников, тридевятнадцать верных рабов царицы Соломии, ветер, Святой Иаков, Х (неопредел. – личн.), небо.

Pasekmės: сожжение, возгорание, горение, тушение (очищение, защита, избавление от болезней, любовь, угроза, наказание).

Įsikūnijimas (kuo virsta ugnis): сердце, горе, зола, песок, камень, раб Божий, дымок.

Ugnimi pavirstantys objektai: скот, змея, лиска, ты, власть.

Palyginimai (su kuo palyginama ugnis): сердце, вода, покойник, я, кровь, рана, недуги, порчи, буря, слова.

Asociacijų kompleksas: сердце – свечи – дым – меч – пар – смола – кровь – ружье – гром – молния – сера.

SANTRUMPOS:

Balys – Balys J. Liaudies magija ir medicina. – Bloomington, 1981.
Dundulienė. Akys – Dundulienė P. Akys lietuvių pasaulėjautoje. – Vilnius, 1992. Dundulienė. Ugnis – Dundulienė P. Ugnis lietuvių liaudies pasaulėjautoje. – Vilnius, 1985.

Edsman – Edsman C–M. Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, legendes et rites. – Lund, 1949.

Fraenkel – Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg – Göttingen, 1955.

Frazer – Frazer J. G. Myths of the origin of fire. – London, 1930.
LT – Lietuvių tautosaka. – Vilnius, 1968.

LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute Vilniuje.

Mansikka – Mansikka V. J. Litauische Zaubersprüche. (FF Communications, N87) – Helsinki, 1929.

Niemi – Niemi A. R. Lituainistiniai raštai // Lietuvių mitologija. – T. II. – V., 1997.

VKLT – Vilniaus krašto lietuvių tautosaka // Tautosakos darbai. – T. IV. – Kaunas, 1938.

Вятский фольклор – Вятский фольклор. Заговорное искусство. – Котельнич, 1994.

Майков – Великоорусские заклинания. Сборник Л.Н. Майкова. – Спб., 1994.

МНМ – Мифы народов мира. – М., 1997.

Русская магия – Традиционная русская магия в записях конца XX века. – Спб., 1993.

Сказания – Сказания о Чудесах. – М., 1990.

Славянская мифология – Славянская мифология. Этимологический словарь. – М., 1995.

Успенский – Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. I–IV. – Спб., 1995.

The image of fire in Lithuanian and Russian incantations

Marija ZAVJALOVA

Images of fire in Lithuanian folklore differ sufficiently from those in Russian folklore. In Russian tradition fire is subordinated to the personages of deity and it itself is a personified element (e.g. Ognenyj letučij zmej), it is the element of the universe such as the earth, water and air. It is outside the manageable world of the man, thus when it is indispensable to him it may be addressed only through mythic mediators.

In Lithuanian incantations fire is entirely spiritual one that exists in the sphere of man's living, its name is the Goddess Gabija having zoomorphic and anthropomorphic features. It has legs, wings, a coat. It can eat, drink, sleep and love. It can be angry and after turning into a cat it can leave its home etc.

The Russian incantations connected with fire are of great variety and the semantic field of the fire is more developed than in Lithuanian tradition where the balance, in comparison with the Russian tradition, is reached by saying a great many prayers. The author's presumption is that the image of fire in Lithuanian tradition is more archaic than in Russian tradition.

*Slavistikos ir baltistikos institutas,
Lenino pr. 32a, Maskva, Rusija.*

*Darbas buvo parašytas parėmus
Rusijos valstybiniam mokslo fondui.*

Gauta 1997 06 07

Pateikta spaudai 1998 01 25